

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ: ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Παρ' όλους τούς κινδύνους της υπερβολικής γενίκευσης και της σχηματοποίησης που υπάρχουν σ' ένα τέτοιο έγχειρημα, θεώρησα αναγκαίο νά παρουσιάσω σ' αυτό τό εισαγωγικό κεφάλαιο μιά γενική εικόνα της ανάπτυξης του έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού από την όθωμανική έποχή μέχρι σήμερα. Γιά ν' αποφύγω όμως την πολυπλοκότητα μιās τέτοιας προσπάθειας, θά τονίσω κυρίως τίς μεταβολές στή διάρθρωση τών τρόπων παραγωγής, από την περίοδο που ή Έλλάδα ήταν έπαρχία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έπαιζε μόνο περιφερειακό ρόλο στον κοινωνικό σχηματισμό της, ως τή μεσοπολεμική και τή μεταπολεμική περίοδο όποτε επικράτησε ό καπιταλισμός (1). Μέσα απ' αυτή την προοπτική, ή έμφαση θά δοθεί περισσότερο στις μεταβαλλόμενες σχέσεις της παραγωγής παρά στις εξέλισσόμενες τεχνολογίες ή στις πολιτικοϊδεολογικές εξελίξεις. Γι' αυτό τό λόγο, ή περιοδοποίηση που υίοθετείται σ' αυτό τό βιβλίο είναι κάπως διαφορετική από εκείνη που συναντάμε στις πολιτικές ιστορίες της Έλλάδος ή στα έργα που εξετάζουν τίς καθαρά τεχνολογικές εξελίξεις.

1. Η όθωμανική περίοδος

Έπειδή μερικά από τά βασικά χαρακτηριστικά της νεότερης Έλλάδος άρχισαν ήδη νά διαφαίνονται όσο ή χώρα βρισκόταν κάτω από τον όθωμανικό ζυγό, είναι ανάγκη νά κάνουμε

μιά σύντομη έπισκόπηση τών έξελίξεων πού παρατηροῦνται σ' αὐτή τήν περίοδο.

Ἡ 15ος αἰώνας θεωρεῖται συνήθως ὁ χρυσός αἰώνας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐκείνη τήν ἐποχή ἡ ραγδαία ἐδαφική ἐπέκταση συμβάδιζε μέ τήν αὐξανόμενη συγκεντρω- ποίηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καί τήν ἀποτελεσματική λει- τουργία τών θρησκευτικῶν καί πολιτικοοικονομικῶν θεσμῶν τῆς τεράστιας πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας.

Κατά γενική συμφωνία, τό πολιτικό σύστημα στό ὁποῖο βασιζόταν ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἦταν ὀργανωμένο ἔτσι, ὥστε νά ἐμποδίζει τή δημιουργία μιᾶς ἰσχυρῆς ἀριστο- κρατίας τῆς γῆς, πού θά μπορούσε ν' ἀποτελέσει ἀπειλή γιά τήν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ σουλτάνου. Ἀντίθετα ἀπό τήν κατά- σταση πού ἐπικρατοῦσε στή Δυτική καί τήν Ἀνατολική Εὐ- ρώπῃ, ἐδῶ ὅλη ἡ γῆ ἀνήκε — θεωρητικά τουλάχιστον — στόν Ἀλλάχ καί τόν ἐκπρόσωπό του πάνω στή γῆ, τό σουλτάνο. Ἐκτός ἀπό τή *de facto* ὑπαρξη ἰδιωτικῶν γαιῶν (2), στήν πρῶμη αὐτή περίοδο ἡ καλλιεργούμενη γῆ εἶχε ὀργανωθεί στή βάση τοῦ τιμαριωτικοῦ συστήματος γαιοκτησίας. Τό σύστημα αὐτό ἔμοιαζε περισσότερο μέ τό καρλοβιγγιανό τιμάριο (*benefice*) παρά μέ τό μεσαιωνικό φέουδο. Ἀντίθετα ἀπό τούς Εὐ- ρωπαίους φεουδάρχες, οἱ σπαχῆδες δέν εἶχαν δικαιώματα ἰδιοκτησίας πάνω στή γῆ. Τό μόνο πού τούς ἀνήκε ἦταν ἕνα μή κληρονομικό δικαίωμα σ' ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος, ἀλλά σέ ἀντάλλαγμα γι' αὐτό ἦταν ὑποχρεωμένοι νά προσφέρουν διοικητικές καί στρατιωτικές ὑπηρεσίες στήν Πύλη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, εἴτε χριστιανοί εἴτε μου- σουλμάνοι, εἶχαν κληρονομική χρήση τῆς γῆς, μέ τήν ὑποχρέ- ωση ὅμως νά τήν καλλιεργοῦν συστηματικά. Ἐπειτα, παρόλο πού οἱ μή μωαμεθανοί φορολογοῦνταν βαρύτερα, τό συνολικό πλεόνασμα πού ἔπαιρναν ἀπό τούς ἀγρότες, (τό κράτος μέ τή φορολογία καί οἱ τιμαριῶτες μέ τήν καταβολή ἐνοικί- ων, σέ εἶδος ἢ σέ χρῆμα), ἦταν μικρότερο ἀπ' ὅ,τι στήν ὑπό- λοιπη Εὐρώπη (3). Μ' ἄλλα λόγια, τό κράτος τοῦ σουλτάνου, προσπαθώντας νά μειώσει στό ἐλάχιστο κάθε ἀπειλή ἀπό τούς ντόπιους ἰσχυρούς, στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς του εὐνόησε καί ὑποστήριξε τούς ἀγρότες βάζοντας πολύ αὐστηροῦς περιορι- σμούς στόν τύπο καί τό βαθμό τοῦ ἐλέγχου πού θά μπορούσαν ν' ἀσκοῦν οἱ σπαχῆδες πάνω στούς ἄμεσοῦς παραγωγούς. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, οἱ ἀγγαρεῖες, π.χ. δέν ἔπαιξαν ση-

μαντικό ρόλο στό τιμαριωτικό σύστημα καί ἡ δουλοπαροικία δέν ἀπλώθηκε τόσο πλατιά ὅσο στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη (4).

Φυσικά κάνοντας τέτοιες συγκρίσεις πρέπει νά ἔχοιμε πάντα ὑπόψη τίς ριζικές διαφορές ἀνάμεσα στίς δομές τοῦ σουλτανικοῦ καί τῶν δυτικῶν μοναρχικῶν κρατῶν. Στά τελευταῖα εἶχε δημιουργηθεῖ μιᾶ ἐξαιρετικά εὐαίσθητη ἰσοροπία δυνάμεων ἀνάμεσα στή μοναρχία καί τήν ἀριστοκρατία ἤδη ἀπό τό 15ο καί τό 16ο αἰῶνα· ὁ συμβιβασμός αὐτός ἀποτελεῖ τό χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀπολυταρχισμοῦ (5) καί σχετίζεται ἄμεσα μέ τά συνταγματικά καί πλυραλιστικά καθεστώτα τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰῶνα. Μόλο πού οἱ εὐγενεῖς τῆς Δύσης δέν κατάφεραν ν' ἀντισταθοῦν στήν ἀνοδο καί τήν ἐπέκταση τοῦ μοναρχικοῦ κράτους, ἕνα σημαντικό ποσοστό ἀπ' αὐτούς πέτυχε νά περιφρουρήσει καί νά προωθήσει τά συμφέροντά του καταλαμβάνοντας θέσεις-κλειδιά μέσα στό μοναρχικό κράτος (6).

Στήν ὀθωμανική περίπτωση δέ βρέθηκε καμιᾶ ἀνάλογη συμβιβαστική λύση. Ὅσο τό κράτος ἦταν ἰσχυρό, ὅπως στό 15ο αἰῶνα, ἡ ἀριστοκρατία ἦταν ἀπόλυτα ὑποταγμένη στή δεσποτική κυριαρχία τοῦ σουλτάνου. Τά δικαιώματά της πάνω στή γῆ εἶχαν περικοπεῖ αὐστηρά καί ὁ ἔλεγχός της στόν κρατικό μηχανισμό εἶχε μειωθεῖ στό ἐλάχιστο, γιατί στίς καίριες διοικητικές θέσεις χρησιμοποιοῦνταν μὴ ἀριστοκρατικά στοιχεῖα (δοῦλοι, εὐνοῦχοι, χριστιανοί, κ.λπ.), πού ἦταν ὑποχέιρια τοῦ σουλτάνου. Ἔτσι ἡ ἐξασθένηση τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας (μετά τά μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα) δέν εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐνίσχυση τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐπιροῆς μέσα στό κράτος, ἀλλά τήν περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπόλυτη αὐτονομία τῶν ντόπιων πασάδων, καί ἐπομένως τό σταδιακό κατακερματισμό τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καθεστώτος (7). Ὅλα αὐτά σημαίνουν πώς, σέ σύγκριση μέ τή Δύση, δέν ὑπῆρχε ὀργανική διασύνδεση ἀνάμεσα στό κράτος καί τίς οἰκονομικά κυρίαρχες τάξεις (τιμαριῶτες καί ἔμπορους), κι αὐτό τό δομικό χαρακτηριστικό ἐξασθένησε τό «κράτος τοῦ νόμου» καί ὀδήγησε σέ γενική ἀνασφάλεια καί αὐθαιρεσίες — πού προέρχονταν ἀπό τήν κορυφή ὅταν τό κράτος ἦταν ἰσχυρό, καί ἀπό τίς κατώτερες βαθμίδες, δηλαδή τούς τοπικούς ἄρχοντες, ὅταν τό κράτος ἦταν ἐξασθενημένο.

Τό 16ο αἰῶνα, ὅταν τελείωσε τό κύμα τῶν κατακτήσεων, τό ὀθωμανικό κράτος μπῆκε σέ φάση σταδιακῆς παρακμῆς· τήν

ἴδια ἐποχή τό δυτικοευρωπαϊκό μοναρχικό κράτος ἐδραωνόταν καί ἡ ἠπειρωτική Εὐρώπη ζοῦσε μί μοναδική περίοδο οἰκονομικῆς ἐπέκτασης (8) — μιᾶς ἐπέκτασης πού χαρακτηριζόταν ἀπό τεχνολογικές καινοτομίες, ὑπερατλαντικές ἀνακαλύψεις, τήν ἀνάπτυξη ἐμπορίου μέ μακρινές χώρες, τήν εἰσροή πολύτιμων μετάλλων, τή γενική ἄνοδο τῶν τιμῶν, τήν αὐξηση τῶν πληθυσμῶν καί τῶν ἀστικῶν κέντρων, κ.λπ. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐποχή, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τόν ὄρο τοῦ W Herstein, μιά παγκόσμια οἰκονομία γεννιόταν ἀπό τή θεσμοποίηση ἑνός διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας — μιά ἐξέλιξη πού συνέβαλε σταδιακά στή διαφοροποίηση τῆς Εὐρώπης σέ κεντρικά, περιφερειακά καί ἡμιπεριφερειακά κράτη (9). Ἐν καί εἶναι πιθανό πῶς ἡ σημασία αὐτῆς τῆς πρώιμης «παγκόσμιας οἰκονομίας» ὑπερτονίζεται ἀπό τόν Wallerstein, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ εὐρωπαϊκή οἰκονομική ἐπέκταση τοῦ 16ου αἰῶνα εἶχε σοβαρό ἀντίκτυπο στήν ὀθωμανική οἰκονομία καί πολιτεία. Γιατί ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν περίοδο τά μεγαλύτερα εὐρωπαϊκά κράτη, προσπαθώντας νά βελτιώσουν τίς οἰκονομίες τους καί νά ἐξασφαλίσουν φτηνές πρώτες ὕλες καί τροφή γιά τούς αὐξανόμενους πληθυσμούς τους, ἄρχισαν ν' ἀποσποῦν διάφορα ἐμπορικά προνόμια ἀπό τό ὀθωμανικό κράτος πού εἶχε ἀρχίσει νά παρακμάζει. Οἱ περίφημες *διομολογήσεις* (10), πού ἄρχισαν τό 16ο αἰῶνα καί συνέχισαν νά μεγαλώνουν μέ τόν αὐξανόμενο κατακερματισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, κατάφεραν νά δημιουργήσουν ἐξαιρετικά εὐνοϊκοῦς ἐμπορικοῦς ὄρους γιά τή Δύση καί νά κατευθύνουν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὀθωμανικῆς οἰκονομίας σύμφωνα μέ τίς ἀναπτυξιακές ἀπαιτήσεις τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (11).

Κάτω ἀπό τήν ἐντύπωση αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων καί μέ τή θεαματική ἄνοδο τῶν τιμῶν τῶν δημητριακῶν σέ διεθνές ἐπίπεδο, οἱ Τοῦρκοι γαιοκτήμονες ἄρχισαν νά καλλιεργοῦν νέα προϊόντα (καλαμπόκι, μπαμπάκι) καί αὐξήσαν τήν παραγωγή τῶν δημητριακῶν (12). Ἐπειδή ὅμως δέν ὑπῆρξαν σημαντικές τεχνολογικές βελτιώσεις στήν ὀθωμανική γεωργία αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς ὀφειλόταν σέ μεγάλο βαθμό στήν καλλιέργεια νέων γαιῶν καί στήν ὄλο καί μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση τῶν χριστιανῶν καί τῶν μουσουλμάνων ἀγροτῶν (13), ἀφοῦ τό κεντρικό κράτος δέν εἶχε πιά τή δύναμη νά τοῦς προστατέψει ἀπό τήν ἀρπακτικότητα τῶν

ἀφεντάδων τους. Ἔτσι οἱ τελευταῖοι, δελεασμένοι ἀπό τίς τεράστιες κερδοσκοπικές δυνατότητες τῆς ἐξαγωγῆς σιτηρῶν, ἄρχισαν ν' αὐξάνουν τά προνόμια τους σε βάρος τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Σιγά-σιγά τά τιμάρια ἔγιναν σχεδόν κληρονομικά, τά ἐνοίκια καί οἱ φορολογίες αὐξήθηκαν καί τά πατροπαράδοτα δικαιώματα τῶν χωρικῶν πού καλλιεργοῦσαν τή γῆ ἐξασθένησαν ἢ καί χάθηκαν ἐντελῶς. Μάταια οἱ διάφοροι μεταρρυθμιστές, καί ἰδιαίτερα ὁ σουλτάνος Σουλεῖμάν ὁ Μεγαλοπρεπής, προσπάθησαν νά σταματήσουν αὐτή τήν — ὀλοένα καί χειρότερη — κατάσταση μ' ἓνα πιό συγκεντρωτικό ἔλεγχο τῆς διανομῆς τῶν τιμαρίων καί μέ τή θέσπιση αὐστηρῶν κανονισμῶν πού ρύθμιζαν τήν κληροδότηση καί τή μεταδίδοσά τους (14). Ἡ αὐξανόμενη ἐμπορευματοποίηση τῆς γεωργίας, ὅσο ἡ ἐξουσία τῆς Πύλης ἀτονοῦσε σιγά-σιγά, ὀδήγησε ἀναπόφευκτα στήν ἐμφάνιση τῆς μεγάλης ἐγγειας ἰδιοκτησίας καί στό σταδιακό πέρασμα ἀπό τό τιμαριωτικό σύστημα στό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν (15).

Μέ τό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν ἡ τριγωνική ἰσοροπία ἀνάμεσα στό κράτος, τοὺς ἀγρότες καί τοὺς τοπικούς φεουδάρχες ἀναστατώθηκε πρὸς ὄφελος τῶν τελευταίων. Ὁ τσιφλικῆς ἔγινε *de facto* κληρονομικός ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, σέ βάρος τῶν δικαιωμάτων καί τοῦ κράτους καί τῶν ἀγροτῶν. Ἀρχικά τό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν εἶχε ἐμφανιστεῖ σάν θεσμικό μέσο γιά ν' ἀρχίσει ἡ καλλιέργεια ἐκτάσεων πού ἔμεναν ὡς τότε ἀχρησιμοποίητες. Σιγά-σιγά ὁμως μέ τήν ἐξασθένηση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου, τό σύστημα ἐπεκτάθηκε καί περιέλαβε ἐκτάσεις πού ἀνήκαν ἄλλοτε σέ τιμάρια, γιά νά φτάσει ἀργότερα νά ἐξουσιάζει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς (16). Τό 17ο αἰῶνα ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία δοκίμασε τή σοβαρή καί παρατεταμένη εὐρωπαϊκή κρίση πού ἀκολούθησε τήν επέκταση τοῦ 16ου αἰῶνα· ἓνα ἀπό τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς κρίσης ἦταν ἡ παραπέρα ἐνίσχυση τοῦ συστήματος τῶν τσιφλικιῶν. Ὅπως ἀκριβῶς καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἡ κρίση αὐτή προκάλεσε ἓνα κίνημα «ἐπιστροφῆς στή γῆ», συνοδευμένο ἀπό τήν ἐντονότερη ἐκμετάλλευση τῶν ἀγροτῶν καί τήν αὐξανόμενη πώλωση πλούσιων καί φτωχῶν (17). Ἄν καί στήν Ἀγγλία ἡ ἐκμετάλλευση αὐτή πῆρε τή μορφή μιᾶς ἐπιτάχυνσης τοῦ κινήματος τῶν περιφράξεων καί στή Γαλλία ἐνίσχυσε τά φεουδαρχικά δικαιώματα, στήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία — καί στήν Ἀνατολική Εὐρώπη — κατέληξε στήν ἀποκοπή

τῶν ἀγροτῶν ἀπό κάθε κρατική προστασία καί στόν ὑποβί-
 βασμό τους στήν ἄθλια κατάσταση μιᾶς *de facto* δουλοπα-
 ροικίας (18). Ἐδῶ ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς λη-
 στείας, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν καί τά κινήματα τῶν
 ἀγροτῶν, πού ἐντάθηκαν ἀκόμα περισσότερο τό 18ο αἰῶνα
 (19).

Πρέπει νά τονίσουμε ὡστόσο πῶς, παρ' ὅλη τήν ἐνίσχυση
 τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τήν ἐντατική ἐμπορευματοποι-
 ῆση τῆς γεωργίας, τό σύστημα τῶν τσιφλικιῶν δέν ὀδήγησε
 στήν ἀνάπτυξη μιᾶς καπιταλιστικῆς γεωργίας, δηλαδή στή
 δημιουργία ἀγροτικού προλεταριάτου. Ὅσοι ἔχαναν τά μικρά
 τους χωράφια δέ γίνονταν «ἐλεύθεροι» ἐργάτες· ἀναγκάζονταν
 νά καλλιεργοῦν τήν ἴδια γῆ στή βάση τοῦ κολληγιακοῦ συ-
 στήματος. Σ' ὁλόκληρο τό διάστημα τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρ-
 χίας, ἡ μισθωτή ἐργασία ἔπαιξε μόνο περιθωριακό ρόλο στήν
 ἑλληνική ὑπαιθρο (20) καί, ἀντίθετα μέ τήν κατάσταση πού
 ἐπικρατοῦσε σέ μερικές δυτικές χῶρες (21), ἡ ὀθωμανική γαιο-
 πρόσδοδος δέν ὀδήγησε στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγροτικού καπιτα-
 λισμοῦ (22). Ὡς ἐκείνη τήν ἐποχή, τό κεφάλαιο ἔμεινε περιο-
 ρισμένο στή σφαίρα τῆς διανομῆς ἢ ἔκανε μερικές διστακτικές
 ἀλλά τελικά ἀποτυχημένες προσπάθειες πρός τήν κατεύθυνση
 τῆς βιοτεχνικῆς καί βιομηχανικῆς παραγωγῆς.

2. Ἡ Ἀνάπτυξη τοῦ Ἐμπορίου καί τῆς Βιομηχανίας

Μέ τήν κατάκτηση τῶν Βαλκανίων ἀπό τοὺς Ὀθωμανούς
 τό 15ο αἰῶνα, μπήκε τέλος στό πολιτικό καί οἰκονομικό χάος
 πού εἶχαν δημιουργήσει ὡς ἐκείνη τή στιγμή, οἱ ἀλλεπάλληλες
 συγκρούσεις ἀνάμεσα στούς Βυζαντινοὺς, τοὺς Βενετούς, τοὺς
 Γενοβέζους καί τοὺς Σλάβους, στή χερσόνησο. Ἡ καθιέρωση
 τῆς *Pax Ottomanica* καί ἡ ἀρχική ἀνοχή πού ἔδειξε τό κράτος
 ἀπέναντι στούς ὑποταγμένους χωρικούς, μαζί μέ τήν προσπά-
 θειά του νά ξαναεποικίσει τίς ἐγκαταλειμμένες πόλεις καί τά
 διάφορα κέντρα κατά μήκος τῶν σπουδαιότερων ἐμπορικῶν
 ὁδῶν (23), συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί στή
 γενική βελτίωση τῆς οἰκονομίας.

Στήν περίοδο αὐτή καθοριστικό ρόλο στό ἐμπόριο τῆς
 Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἔπαιζαν οἱ Βενετοί. Γιά ἓνα μεγάλο

μέρος του 16ου αιώνα, στή διάρκεια τῆς μεγάλης οικονομικῆς επέκτασης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, οἱ Ἴταλοί ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι ἀποκλειστικοί προμηθευτές ὑφασμάτων καί ἄλλων βιομηχανικῶν ἀγαθῶν στήν Πύλη κι ἀποτελοῦσαν τούς βασικούς ἐξαγωγεῖς τῶν γεωργικῶν προϊόντων τῆς αὐτοκρατορίας στή Δύση. Ὡστόσο, γύρω στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, τό γαλλικό κι ἀργότερα τό ἀγγλικό καί τό ὀλλανδικό ἐμπορικό κεφάλαιο ἔβαλε τέλος στήν ἐμπορική κυριαρχία τῶν Βενετῶν. Ἡ συμφωνία τοῦ 1569 ἀνάμεσα στό σουλτάνο καί στό βασιλιά Φραγκίσκο Α΄, πού ἀνάγκαζε ὅλα τά ξένα πλοῖα (ἐκτός ἀπό τά Βενετικά) νά ἐμπορεύονται κάτω ἀπό τήν προστασία τῆς γαλλικῆς σημαίας, ἔδωσε στούς Γάλλους ἐμπόρους τή δυνατότητα νά ἐλέγχουν ἕνα ὑπολογίσιμο τμήμα τοῦ εἰσαγωγικοῦ καί ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῶν Ὀθωμανῶν (24). Εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα οἱ Ἄγγλοι, παρά τήν ἔντονη ἀντίδραση τῶν Γάλλων, κατάφεραν μέ τή σειρά τους ν' ἀποσπάσουν παρόμοια προνόμια ἀπό τήν Πύλη, ἐνῶ οἱ Ὀλλανδοί ἀπέκτησαν διομολογήσεις μόλις στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα (25).

Οἱ Ἕλληνες ἐμποροί, ἂν καί τό 16ο αἰώνα δέν ἦταν ἀκόμα τόσο σημαντικοί, εἶχαν παρ' ὅλα αὐτά πολύ δραστήρια συμμετοχή, ὄχι μόνο στό ἐσωτερικό ἐμπόριο ἀλλά καί στό ἐμπόριο πού ἀνθοῦσε στή Μαύρη Θάλασσα καί τήν Ἀδριατική. Μέ τήν τρομακτική ἀνοδο τῆς ζήτησης σιτηρῶν καί ἄλλων τροφίμων ἀπό τή Δύση στήν περίοδο αὐτή, οἱ Ἕλληνες (26) κατάφεραν πολύ σύντομα νά πάρουν στά χέρια τους ἕνα σημαντικό μέρος τοῦ ἐμπορίου τῶν δημητριακῶν. Μάταια οἱ ὀθωμανικές ἀρχές προσπάθησαν νά συστηματοποιήσουν αὐτό τό ἐμπόριο γιά νά ἐξασφαλίσουν τόν ἐφοδιασμό τῶν μεγάλων ὀθωμανικῶν πόλεων, καί ἰδιαίτερα τῆς Κωνσταντινούπολης πού ὁ πληθυσμός της ἔφτανε ἐκεῖνη τήν ἐποχή τίς 700.000. Σπρωγμένοι ἀπό τήν ἐπιθυμία τοῦ τεράστιου κέρδους τῶν ἐξαγωγῶν, οἱ Ἕλληνες ἐμποροί ἀψηφοῦσαν τίς διατάξεις τοῦ ἀσθενοῦς ὀθωμανικοῦ κράτους καί εἰδικεύτηκαν στήν παράνομη ἐξαγωγή σιτηρῶν κερδίζοντας ἔτσι τεράστιες περιουσίες (27).

Μιά ἄλλη παράνομη πηγή γιά τό σχηματισμό τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἦταν ἡ πειρατεία. Στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, μέ τή σταδιακή παρακμή τοῦ ἐμπορίου τῶν Βενετῶν καί τήν προσωρινή ἐξασθένηση τῆς θέσης τῶν Γάλλων στό Ἴόνιο, ἡ πειρατεία πῆρε σημαντικές διαστάσεις. Οἱ Ἕλληνες

θαλασσινοί δέν ἔχασαν τήν εὐκαιρία νά ἐπιδροθοῦν σ' αὐτή τήν πολύ προσοδοφόρα δραστηριότητα — μιὰ δραστηριότητα πού πολύ σύντομα ἔγινε οὐσιαστικό τμήμα τῆς ὀθωμανικῆς οἰκονομίας. Πραγματικά, ἰδιαίτερα στά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἔγιναν μόνιμες συμφωνίες ἀνάμεσα σέ πειρατές καί ἐμπόρους πού, ἔχοντας συχνά ἔξαγοράσει τίς ντόπιες ἀρχές, προμηθεύονταν λαφυραγωγημένα ἀγαθά σέ πολύ χαμηλές τιμές καί τά προωθοῦσαν πάλι στίς ἔξαγωγές ἢ τά ξαναπουλοῦσαν μέσα στήν αὐτοκρατορία (28).

Ἔτσι τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καί οἱ ἀρχές τοῦ 17ου, ἡ ἐποχή δηλαδή πού οἱ Ἕλληνες ἔμποροι μαζί μέ τούς Γάλλους, τούς Ἀγγλους καί τούς Ὀλλανδούς ἐκτοπίζουν σιγά-σιγά τούς Ἰταλούς ἀπό τό ἐμπόριο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου (29), μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν φάση τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης» τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου. Ὡστόσο, σ' αὐτή τήν ἀρχική περίοδο τό ἑλληνικό κεφάλαιο ἔπαιξε σαφῶς δευτερεύοντα ρόλο καί ἐξυπηρετοῦσε τίς δραστηριότητες τῶν Δυτικοευρωπαίων ἐμπόρων. Κι αὐτό δέ συνέβαινε μόνο ἐπειδή ἡ ἀνάπτυξη του ἦταν περιορισμένη καί ἡ δομή του διαμορφωμένη ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν δυτικῶν οἰκονομιῶν ἀλλά καί ἐπειδή στό μεγαλύτερο μέρος του προερχόταν ἀπό παράνομες δραστηριότητες. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι, μὴ ἔχοντας τίς εὐκαιρίες καί τήν πολιτική αὐτονομία πού ἀπολάμβαναν οἱ ἔμποροι τῆς Δύσης μέ τίς διομολογήσεις τους καί χωρίς ὑλικά μέσα γιά θαλάσσιες μεταφορές, κατεῖχαν ἀκόμη δευτερεύουσα καί μᾶλλον ἐπισφαλῆ θέση στό ἐμπόριο τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ κατάσταση αὐτή ἄλλαξε ἐντυπωσιακά τό 18ο αἰώνα. Οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία ἀποδιοργάνωσαν τά ἐμπορικά τους δίκτυα στή Μεσόγειο κι ἀποτέλεσαν μοναδική εὐκαιρία γιά τούς Ἕλληνες, πού συμπλήρωσαν ἀμέσως τό κενό. Μιά ἀκόμα πιό ἀποφασιστική ὠθηση τούς δόθηκε ἀπό τή συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ στά 1774, τήν ὁποία ἐπέβαλαν στό σουλτάνο οἱ νικητές Ρῶσοι. Μέ τή συμφωνία αὐτή ἡ Ρωσία ἀπέκτησε ἐμπορικά προνόμια, ἀνάλογα — ἂν ὄχι καί μεγαλύτερα — μέ κείνα πού ἀπολάμβαναν πρωτύτερα οἱ Γάλλοι καί οἱ Ἀγγλοι, καί καθιέρωσε ἕνα νομικό πλαίσιο εὐνοϊκό ἀπό πολλές ἀπόψεις γιά τούς χριστιανούς ὑποτελεῖς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ ἀποτέλεσε βάση γιά κατοπινές συμφωνίες (30) πού ἔδωσαν στούς Ἕλληνες ἐμπόρους, π.χ., τή δυνα-

τότητα νά ταξιδεύουν μέ ρώσικη σημαία — ένα προνόμιο πού τούς επέτρεπε νά κάνουν θαλάσσιο εμπόριο χωρίς τό φόβο τῆς αὐθαίρετης καί ὑπέρογκης φορολογίας τῆς Πύλης.

Πέρα ἀπ' αὐτά τά λίγο-πολύ περιστασιακά γεγονότα, μιά ἄλλη σημαντική ἐξέλιξη πού βοήθησε τό ἑλληνικό εμπόριο ἦταν ἡ ἰσχυρή θέση πού κατέλαβαν οἱ Φαναριῶτες μέσα στήν ὀθωμανική διοίκηση, ἰδιαίτερα τό 18ο αἰώνα. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς οἱ Φαναριῶτες ἦταν μιά «Noblesse de robe» μέσα στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Οἱ περισσότεροι ἰσχυρίζονταν πώς ἦταν ἄμεσοι ἀπόγονοι ἀριστοκρατικῶν βυζαντινῶν οἰκογενειῶν, ἀλλά ἕνας σημαντικός ἀριθμός τους εἶχε συσσωρεύσει τόν πλοῦτο του κάνοντας εμπόριο στό Αἰγαῖο, τίς ἡγεμονίες τοῦ Δούναβη καί τῆ Ρωσία, προτοῦ ἐγκατασταθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη καί ἐπεκτείνει τίς δραστηριότητές του στό πολιτικό καί διοικητικό πεδίο. Οἱ ὀργανωτικές τους ἱκανότητες, ἡ γλωσσομάθειά τους, ἡ παιδεία καί ἡ ἀστική τους ἐκζήτηση τούς ἔκαναν ἀναντικατάστατους σύμβουλους καί τεχνικούς εἰδικούς τῆς Πύλης. Ἔτσι κατάφεραν ὄχι μόνο νά καταλάβουν καί νά διατηρήσουν γιά ὀλόκληρες γενιές θέσεις - κλειδιά μέσα στήν ὀθωμανική διοίκηση (ὅπως τοῦ Δραγουμάνου τῆς Πύλης καί τοῦ Δραγουμάνου τοῦ Στόλου), ἀλλά μερικοί ἀπ' αὐτούς, μέ τήν πολιτική τους ἐπιρροή, ἔπαιξαν ζωτικό ρόλο στόν τραπεζικό καί χρηματιστικό τομέα. Ἐπιπλέον ἀπέκτησαν τό δικαίωμα νά διορίζουν ἀπό τά μέλη τους τούς κυβερνήτες τῶν ἡγεμονιῶν τοῦ Δούναβη καί ἄσκησαν ἰσχυρή ἐπιρροή στήν παντοδύναμη ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία. Αὐτή ἡ πανίσχυρη ἀστική ἀριστοκρατία, ἕνας παράξενος συνδυασμός χρηματιστικῆς καί διοικητικῆς ἐλίτ, ἀπλά καί μόνο προστατεύοντας καί προωθώντας τά συμφέροντά της καί μέ τή σημαντική πολιτική της δύναμη συνέβαλε στήν ἐμφάνιση τοῦ ἑλληνορθόδοξου ἐμπόρου στά Βαλκάνια (31).

Ἐνας ἄλλος σημαντικός παράγοντας πού ἐξηγεῖ τή σημασία τοῦ Ἑλλήνα ἐμπόρου κάτω ἀπό τόν τουρκικό ζυγό ἦταν ἡ ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία. Ἐπειδή οἱ Τοῦρκοι ἀσκοῦσαν ἔμμεση διακυβέρνηση, ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε τό βασικό σύνδεσμο ἀνάμεσα στό σουλτάνο καί τούς Ἑλληνες ὑποτελεῖς του. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ Ἐκκλησία, ἂν καί ὑποκείμενη σέ αὐστηρό κεντρικό ἔλεγχο, εἶχε μεγάλη αὐτονομία σέ θρησκευτικά καί πολιτιστικά ζητήματα καί ἀπέκτησε πολλές πολιτικές λειτουργίες. Στήν πραγματικότητα, μαζί μέ τούς

ντόπιους Έλληνες πρόκριτους, ή Έκκλησία ήταν υπεύθυνη για τή διεκπεραίωση όλων τών δημοτικῶν υποθέσεων. Έπιπλέον ή δύναμη τοῦ πατριαρχείου δέν περιοριζόταν μόνο στούς Έλληνες· σέ μικρότερο βαθμό έπεκτεινόταν σέ όλους τούς ὀρθόδοξους ὑποτελεῖς τῆς αὐτοκρατορίας — τουλάχιστον ὡς τή στιγμή πού οἱ μή έλληνικές ὀρθόδοξες έθνικότητες ἄρχισαν τόν ἀγώνα για τήν ἴδρυση έθνικῶν έκκλησιῶν (32).

Ἡ ὑποταγή τῆς Έκκλησίας στήν ὀθωμανική διοίκηση ἐξηγεῖ σ' ἓνα βαθμό τήν ἐξαγορά τῶν ἀνώτατων ἀξιωμάτων τῆς. Βάζοντας κυριολεκτικά σέ πλειστηριασμό τίς ἐκκλησιαστικές θέσεις, ὁ σουλτάνος ἔβρισκε ἓνα πολύ βολικό τρόπο για ν' αὐξάνει τό εἰσόδημά του. Ἐπειδή ὁμως οἱ θέσεις αὐτές ήταν πολύ ἀκριβές, ὁ ἀνώτερος κλῆρος ἐξαρτιόταν ἀπό τήν οικονομική ὑποστήριξη τῶν πλούσιων ἐμπορικῶν οἰκογενειῶν. Ἡ συναλλαγή ἔπαιρνε συνήθως τή μορφή δανείου, πού παραχωροῦνταν στά μέλη τοῦ κλήρου μέ τήν προοπτική ὅτι, μόλις ἐξασφάλιζαν τήν ἐπιθυμητή θέση, θά ξεπλήρωναν τό χρέος τους μέ τό σημαντικό εἰσόδημα πού θά τοῦς ἀναλογοῦσε. Ἐτσι πολλές φαναριώτικες οἰκογένειες μπόρεσαν, π.χ., νά διορίσουν ἐπισκόπους κι ἔφτασαν μάλιστα νά ἐπηρεάσουν ὡς καί τήν ἐκλογή τοῦ πατριάρχη. Μέ τή σχέση πού εἶχε διαμορφωθεῖ, σέ πολύ γενικές γραμμές, ἀνάμεσα στήν έλληνική ἀστική τάξη καί τήν ὀρθόδοξη Έκκλησία, εἶναι εὐνόητο πώς ή τελευταία προωθοῦσε τά έλληνικά οικονομικά συμφέροντα μέ τήν πνευματική καί πολιτική τῆς ἐπιροή, ἀπέναντι καί στήν Πύλη καί στούς μή Έλληνες ἐμπορικούς ἀνταγωνιστές στά Βαλκάνια. Ἐπιπλέον, ή κερδοσκοπία τῆς Έκκλησίας βοήθησε τό έλληνικό ἐμπόριο θεσμοποιώντας μιά ἐξαιρετικά ἀνεκτική στάση ἀπέναντι σέ πράξεις ὅπως ή τοκογλυφία καί ή συσσώρευση τοῦ πλούτου μέ ὀποιοδήποτε μέσο (33).

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς ἐξαιρετικά εὐνοϊκές περιστάσεις καί μέ τή νέα ἐξάπλωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου μετά τή μεγάλη οικονομική κρίση τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ Έλληνες ἔμποροι κατάφεραν νά ἐπεκτείνουν τίς ἐπιχειρήσεις τους πέρα ἀπό τήν Ἰταλία, στή Γαλλία, τή Γερμανία, τήν Αὐστρία, τήν Οὐγγαρία καί τή Ρωσία. Ἡ ἐπέκταση αὐτή σήμαινε τή δημιουργία πολυάριθμων ἐγκαταστάσεων τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στό ἐξωτερικό καί τήν ἀνάπτυξη τῶν έλληνικῶν κοινοτήτων τῆς διασποράς στά μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα τῆς Εὐρώπης (τή Βιέννη, τή Μασσαλία, τήν Τεργέστη, τήν Ὀδησό, τή Βουδα-

πέστη, κ.λπ.). Έτσι οι Έλληνες έφτασαν σταδιακά νά παίζουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο, ιδιαίτερα στό χερσαίο καί θαλάσσιο εμπόριο μέ τό έξωτερικό. Για παράδειγμα, πρός τό τέλος του 18ου αιώνα, οι Έλληνες έμποροι μονοπωλούσαν κυριολεκτικά τό παράνομο εμπόριο του σιταριού στό δυτικό τμήμα της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας (34) καί ήταν οι σπουδαιότεροι μεσάζοντες στις έξαγωγές λαδιού, καλαμποκιού, μεταξιού καί άλλων γεωργικών προϊόντων (35).

Έπειτα άπ' αυτές τις θεαματικές εξελίξεις στή σφαίρα της διανομής, δέν είναι έκπληκτικό πού τό έλληνικό κεφάλαιο άρχισε νά μπαίνει στή σφαίρα της παραγωγής. Έτσι στά μέσα του 18ου αιώνα παρατηρείται μιά σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου κυρίως στή ναυπηγία καί στους τομείς της ύφαντουργίας. Μόλο πού στις άρχές του αιώνα οι Έλληνες έμποροι έξαρτούσαν άκόμα άπό τους ξένους πλοιοκτήτες τις έμπορικές τους έπιχειρήσεις (μιά έξάρτηση πού περιορίζε ούσιαστικά καί τό πεδίο των έλιγμών τους καί τά κέρδη τους), μετά τό 1730 εμφανίζονται πολλά έμπορικά πλοία έλληνικής ιδιοκτησίας καί αναπτύσσεται ή ναυπηγία πρώτα στή Δυτική Ελλάδα (στό Μεσολόγγι καί τό Γαλαξίδι) κι άργότερα σέ μερικά νησιά του Αιγαίου (Μύκονος, Κρήτη, Θάσος, Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, κ.λπ.). Φαίνεται πώς τό άρχικό κεφάλαιο για τις πρώτες ναυπηγικές άπόπειρες προερχόταν άπό Πελοποννήσιους καί Βορειοηπειρώτες έμπόρους, στήν πρώτη περίπτωση, καί Σμυρνιούς καί Χιώτες στή δεύτερη (36). Σύμφωνα μέ τους ύπολογισμούς των Γάλλων, πού παρακολουθοΰσαν την άναπτυξη του έλληνικού έμπορικού ναυτικού μέ άνησυχία καί φόβο, στή δεκαετία του 1760 ύπήρχαν ήδη 200-250 άλβανικά καί έλληνικά πλοία πού έκαναν θαλάσσιες μεταφορές στό Ίόνιο, ένω στά 1780 μόνο ή Ύδρα είχε 100 έμπορικά πλοία στό Αίγαίο (37). Άξίζει επίσης νά αναφέρουμε ότι μέχρι τό 1808 τά τρία σημαντικότερα νησιά του Αιγαίου, ή Ύδρα, οι Σπέτσες καί τά Ψαρά κατασκεύαζαν κατά μέσο όρο έξι μέ έφτά πλοία τό χρόνο τό καθένα (38). Η γαλλική επανάσταση καί οι ναπολεόντιοι πόλεμοι έδωσαν άκόμα μεγαλύτερη ώθηση στήν έλληνική ναυπηγία. Οι Έλληνες θαλασσινοί, άψηφώντας τον ήπειρωτικό αποκλεισμό του Ναπολέοντα, έβγαζαν μεγάλα κέρδη σέ μιά εποχή πού τό γαλλικό εμπόριο είχε κυριολεκτικά νεκρωθεί στήν Άνατολική Μεσόγειο (39). Λίγο πριν ξεσπάσει ή σοβαρή οικονομική κρίση στή βιομηχανία, πού άρχισε στά

1813, τό ελληνικό έμπορικό ναυτικό είχε 615 πλοία συνολικής χωρητικότητας 153.580 τόνων. Τά πλοία αυτά ήταν έφοδιασμένα με 5.878 κανόνια και έπανδρωμένα με 37.526 ναύτες (40).

”Αν και ή ναυπηγία ήταν ή σημαντικότερη βιομηχανική δραστηριότητα στή Δυτική Ελλάδα και σε μερικά από τά νησιά, ή Βόρεια Ελλάδα γνώρισε παράλληλα μιά ιδιαίτερα σημαντική ανάπτυξη τής βιοτεχνίας, και στά μεγάλα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Ίωάννινα) και στίς πιο άπομακρυσμένες και σχετικά αυτόνομες όρεινές περιοχές τής Θεσσαλίας, τής Ήπειρου και τής Μακεδονίας. Τά Άμπελάκια, στό Θεσσαλικό βουνό Όσσα, είναι τό πιο ξακουστό παράδειγμα αυτού του τύπου ανάπτυξης. Ο περίφημος συνεταιρισμός τών Άμπελακίων ειδικευόταν κυρίως στήν παραγωγή και έξαγωγή νημάτων ύψηλης ποιότητας. Στό κορύφωμα τής ανάπτυξης του είχε κεφάλαιο 20 έκατομμύρια γαλλικά φράγκα και άπασχολούσε περίπου 40-50.000 ανθρώπους (41). Έχει ύπολογιστεί γενικά ότι γύρω στίς άρχές του 19ου αιώνα, ή βιοτεχνία πρόσφερε τό 30% του άκαθάριστου έθνικού προϊόντος τής όθωμανικής Ελλάδας (42). Και μόλο πού τό 30% φαίνεται μάλλον διογκωμένος αριθμός, δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ύπήρξε μιά έξαιρετικά σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου στή σφαίρα τής παραγωγής — μιά έξέλιξη πού ένας Έλληνας ιστορικός τή χαρακτήρισε πρώιμη περίοδο «άπογείωσης» τής ελληνικής οικονομίας (43).

Σέ ποιό βαθμό μπορούμε νά όνομάσουμε «καπιταλιστικές» αυτές τίς σημαντικές έξελίξεις στή ναυπηγική και τήν ύφαντουργία; Όσο άφορά τά Άμπελάκια, όπου τά μέλη του συνεταιρισμού είχαν συνήθως ένα, έστω και μικρό, μερίδιο στό κεφάλαιο και τά κέρδη τής επιχείρησης, οί περισσότεροι Έλληνες ιστορικοί τά θεωρούν μή καπιταλιστικά, τά χαρακτηρίζουν σαν τόν πρώτο σύγχρονο παραγωγικό συνεταιρισμό σ' όλόκληρο τόν κόσμο (44).

Παρ' όλα αυτά ή ανάπτυξη πού γνώρισαν τά Άμπελάκια και άλλοι παρόμοιοι παραγωγικοί όργανισμοί, δέ μας αφήνει καμιά άμφιβολία ότι ύπήρχε μιά αισθητή πόλωση ανάμεσα στους λίγους και πλούσιους έμπόρους πού είχαν στά χέρια τους τό περισσότερο κεφάλαιο — και έπομένως και τόν έλεγχο όλόκληρης τής διαδικασίας για τή λήψη αποφάσεων — και

πέστη, κ.λπ.). Έτσι οι Έλληνες έφτασαν σταδιακά νά παίζουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο, ιδιαίτερα στό χερσαίο και θαλάσσιο έμπόριο μέ τό έξωτερικό. Για παράδειγμα, πρός τό τέλος του 18ου αιώνα, οι Έλληνες έμποροι μονοπωλούσαν κυριολεκτικά τό παράνομο έμπόριο του σιταριού στό δυτικό τμήμα της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας (34) και ήταν οι σπουδαιότεροι μεσάζοντες στις έξαγωγές λαδιού, καλαμποκιού, μεταξιού και άλλων γεωργικών προϊόντων (35).

Έπειτα άπ' αυτές τις θεαματικές εξελίξεις στή σφαίρα της διανομής, δέν είναι έκπληκτικό πού τό έλληνικό κεφάλαιο άρχισε νά μπαίνει στή σφαίρα της παραγωγής. Έτσι στά μέσα του 18ου αιώνα παρατηρείται μιά σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου κυρίως στή ναυπηγία και στους τομείς της ύφαντουργίας. Μόλο πού στις άρχές του αιώνα οι Έλληνες έμποροι έξαρτούσαν άκόμα άπό τους ξένους πλοιοκτήτες τις έμπορικές τους επιχειρήσεις (μιά έξάρτηση πού περιόριζε ούσιαστικά και τό πεδίο των έλιγμών τους και τά κέρδη τους), μετά τό 1730 έμφανίζονται πολλά έμπορικά πλοία έλληνικής ιδιοκτησίας και άναπτύσσεται ή ναυπηγία πρώτα στή Δυτική Ελλάδα (στό Μεσολόγγι και τό Γαλαξίδι) κι άργότερα σέ μερικά νησιά του Αιγαίου (Μύκονος, Κρήτη, Θάσος, Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, κ.λπ.). Φαίνεται πώς τό άρχικό κεφάλαιο για τις πρώτες ναυπηγικές άπόπειρες προερχόταν άπό Πελοποννήσιους και Βορειοηπειρώτες έμπόρους, στήν πρώτη περίπτωση, και Σμυρνιούς και Χιώτες στή δεύτερη (36). Σύμφωνα μέ τους ύπολογισμούς των Γάλλων, πού παρακολουθούσαν τήν άνάπτυξη του έλληνικού έμπορικού ναυτικού μέ άνησυχία και φόβο, στή δεκαετία του 1760 ύπήρχαν ήδη 200-250 άλβανικά και έλληνικά πλοία πού έκαναν θαλάσσιες μεταφορές στό Ίόνιο, ένώ στά 1780 μόνο ή Ύδρα είχε 100 έμπορικά πλοία στό Αιγαίο (37). Άξίζει επίσης νά αναφέρουμε ότι μέχρι τό 1808 τά τρία σημαντικότερα νησιά του Αιγαίου, ή Ύδρα, οι Σπέτσες και τά Ψαρά κατασκεύαζαν κατά μέσο όρο έξι μέ έφτά πλοία τό χρόνο τό καθένα (38). Η γαλλική επανάσταση και οι ναπολεόντιοι πόλεμοι έδωσαν άκόμα μεγαλύτερη ώθηση στήν έλληνική ναυπηγία. Οι Έλληνες θαλασσινοί, άψηφώντας τον ήπειρωτικό άποκλεισμό του Ναπολέοντα, έβγαζαν μεγάλα κέρδη σέ μιά εποχή πού τό γαλλικό έμπόριο είχε κυριολεκτικά νεκρωθεί στήν Ανατολική Μεσόγειο (39). Λίγο πρίν ξεσπάσει ή σοβαρή οικονομική κρίση στή βιομηχανία, πού άρχισε στά

1813, τό ελληνικό έμπορικό ναυτικό είχε 615 πλοία συνολικής χωρητικότητας 153.580 τόνων. Τά πλοία αυτά ήταν έφοδιασμένα μέ 5.878 κανόνια και έπανδρωμένα μέ 37.526 ναύτες (40).

Ήν και ή ναυπηγία ήταν ή σημαντικότερη βιομηχανική δραστηριότητα στή Δυτική Έλλάδα και σέ μερικά από τά νησιά, ή Βόρεια Έλλάδα γνώρισε παράλληλα μιά ιδιαίτερα σημαντική ανάπτυξη τής βιοτεχνίας, και στά μεγάλα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Ίωάννινα) και στίς πίο άπομακρυσμένες και σχετικά αυτόνομες όρεινές περιοχές τής Θεσσαλίας, τής Ήπείρου και τής Μακεδονίας. Τά ΄Αμπελάκια, στό Θεσσαλικό βουνό Όσσα, είναι τό πίο ξακουστό παράδειγμα αυτού του τύπου ανάπτυξης. Ο περίφημος συνεταιρισμός τών ΄Αμπελακίων ειδικευόταν κυρίως στήν παραγωγή και έξαγωγή νημάτων ύψηλής ποιότητας. Στό κορύφωμα τής ανάπτυξης του είχε κεφάλαιο 20 έκατομμύρια γαλλικά φράγκα και άπασχολούσε περίπου 40-50.000 ανθρώπους (41). Έχει ύπολογιστεί γενικά ότι γύρω στίς άρχές του 19ου αιώνα, ή βιοτεχνία πρόσφερε τό 30% του άκαθάριστου έθνικού προϊόντος τής όθωμανικής Έλλάδας (42). Και μόλο πού τό 30% φαίνεται μάλλον διογκωμένος άριθμός, δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ύπήρξε μιά έξαιρετικά σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου στή σφαίρα τής παραγωγής — μιά έξέλιξη πού ένας Έλληνας ιστορικός τή χαρακτήρισε πρώιμη περίοδο «άπογείωσης» τής ελληνικής οικονομίας (43).

Σέ ποιό βαθμό μπορούμε νά όνομάσουμε «καπιταλιστικές» αυτές τίς σημαντικές έξελίξεις στή ναυπηγική και τήν ύφαντουργία; Όσο άφορά τά ΄Αμπελάκια, όπου τά μέλη του συνεταιρισμού είχαν συνήθως ένα, έστω και μικρό, μερίδιο στό κεφάλαιο και τά κέρδη τής έπιχείρησης, οί περισσότεροι Έλληνες ιστορικοί τά θεωρούν μή καπιταλιστικά, τά χαρακτηρίζουν σάν τόν πρώτο σύγχρονο παραγωγικό συνεταιρισμό σ' όλόκληρο τόν κόσμο (44).

Παρ' όλα αυτά ή ανάπτυξη πού γνώρισαν τά ΄Αμπελάκια και άλλοι παρόμοιοι παραγωγικοί όργανισμοί, δέ μās άφήνει καμιά άμφιβολία ότι ύπήρχε μιά αισθητή πόλωση ανάμεσα στους λίγους και πλούσιους έμπόρους πού είχαν στά χέρια τους τό περισσότερο κεφάλαιο — και έπομένως και τόν έλεγχο όλόκληρης τής διαδικασίας για τή λήψη αποφάσεων — και

στή μάζα τῶν τεχνιτῶν καί τῶν ἐργατῶν, πού τό μερίδιό τους στή διανομή τῶν κερδῶν δέν ξεπερνοῦσε ἕναν ἀπλό μισθό (45). Καί μόλο πού λαβαίνοντας ὑπόψη μερικά συνεργατικά καί συντεχνιακά στοιχεῖα (46) δέν μποροῦμε νά τά ὀνομάσουμε καπιταλιστική ἐπιχείρηση μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ὄρου, πιστεύω πώς θά καταλάβουμε καλύτερα τά Ἄμπελάκια, ἂν τά συγκρίνουμε μέ τίς ὀργανωτικές μορφές καί τίς ἐξελίξεις τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στήν Εὐρώπη τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἄν τό ἄγγλικό οἰκοτεχνικό σύστημα παραγωγῆς γιά λογαριασμό τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (putting-out system) θεωρεῖται δικαιολογημένα ἡ πρόωμη φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης στή βιομηχανία (47), οἱ ἐλληνικές ἐπιχειρήσεις τοῦ 18ου αἰῶνα στήν ὑφαντουργία καί τή ναυπηγία μποροῦν νά θεωρηθοῦν τό ἀντίστοιχό του στά Βαλκάνια. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου περνάει στήν παραγωγή καί καταφέρει σέ μεγάλο βαθμό νά σπάσει καί τόν περιοριστικό χαρακτήρα τῶν παραδοσιακῶν ἀστικῶν συντεχνιῶν καί τήν κατάτμηση τῆς παραγωγῆς σέ μεμονωμένους «κατ' οἶκον» παραγωγούς. Καί τό ἀγγλικό καί τό ἐλληνικό ἐμπορικό κεφάλαιο (τό ἕνα τό 16ο καί τ' ἄλλο τό 18ο αἰῶνα), πετυχαίνοντας μιά σοβαρή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς (48), μείωσαν οὐσιαστικά τήν αὐτονομία τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ καί συνέβαλαν στήν πραγματική προλεταριοποίησή του. Τό ὅτι αὐτή ἡ προλεταριοποίηση δέν ἦταν τόσο φανερή στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδος καί δέν προχώρησε τόσο πολύ ὅσο στήν οἰκοτεχνία τῆς Ἀγγλίας, ὀφείλεται σ' ἕνα βαθμό στή σχετική δύναμη τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα (49)· ὀφείλεται ἀκόμα στό γεγονός ὅτι, ἀντίθετα ἀπό τίς ἐξελίξεις τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ οἰκοτεχνικοῦ συστήματος, στήν Ἑλλάδα αὐτό τό πρωτοκαπιταλιστικό βιομηχανικό ξεκίνημα δέν πρόφτασε νά ἐξελιχθεῖ στό αὐστηρά καπιταλιστικό σύστημα τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς. Ἀνακόπηκε ἀπό τήν ἀγγλική βιομηχανική ἐπανάσταση πού προκάλεσε, σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο, τήν ἐκμηδένιση τῶν ἀπροστάτευτων βιομηχανιῶν πού βασιζόνταν σέ προεργοστασιακούς τρόπους τεχνολογίας καί ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας.

Ἄκριβῶς σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ δυτικός ἰμπεριαλισμός πῆρε νέα μορφή. Στή μερκαντιλιστική του φάση εἶχε προκαλέσει τήν ἀποδιοργάνωση καί τήν ὑπανάπτυξη τῶν ὀθωμανικῶν περιοχῶν μέ τίς λεγόμενες διομολογήσεις, δηλαδή μέ τήν

ἀπόσπαση ἐμπορικῶν προνομίων πού κατέληξαν στή μονό-πλευρη ἀνάπτυξη τῆς ἐξαγωγικῆς γεωργίας (μιά ἐξέλιξη πού σέ κάποιο βαθμό ἐμπόδισε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί προσανατόλισε τήν ὀθωμανική οἰκονομία σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες ἐξέλιξης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης). Μόλο πού, ὅπως εἶπαμε, αὐτές οἱ πρόωμες παραμορφώσεις πού προέρχονταν ἀπό τίς δυσμενεῖς ἐμπορικές συνθήκες ἦταν ἀρκετά πραγματικές, δέ θά πρέπει νά ὑπερβάλλουμε τή συμβολή τους στήν ὀλοκληρωτική παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας (50), ἀφοῦ εἶναι γνωστό πόσο μικρό ρόλο ἔπαιξε αὐτό τό ἐμπόριο στήν προκαπιταλιστική ὀθωμανική οἰκονομία. Πολύ ἀργότερα, τό 18ο καί 19ο αἰῶνα, ὁ δυτικός ἱμπεριαλισμός ἄσκησε καταστροφική ἐπίδραση στήν ὀθωμανική οἰκονομία. Πραγματικά, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ καί τή συνακόλουθη ὀλοκληρωτική καταστροφή ὄλων τῶν βιομηχανιῶν πού τό ἐξασθενημένο ὀθωμανικό κράτος δέ θέλησε ἢ δέν μπόρεσε νά προστατέψει (51), ὁ δυτικός ἱμπεριαλισμός ἐγκαινίασε μιά νέα φάση στήν παγκόσμια ὑπανάπτυξη. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό στάδιο διαγράφεται πολύ πύ καθαρά ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ «κεντρικές» καί «περιφερειακές» περιοχές (52).

Ὅσο ἀφορᾶ τίς ἑλληνικές περιοχές, ἡ νέα βιομηχανική δύναμη τῆς Ἀγγλίας ἄρχισε νά γίνεται αἰσθητή στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ ἀναπόφευκτη οἰκονομική κρίση στήν ὑφαντουργία καί τή ναυπηγία πῆρε ἔντονες διαστάσεις στή δεύτερη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα — λίγα χρόνια πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. Καθώς τά κέρδη τῶν ἐξαγωγῶν ἔπεφταν καί ἡ παραγωγή μειωνόταν, οἱ κατεστραμμένοι μικροβιοτέχνες καί θαλασσινοί ἐνώθηκαν μέ τοὺς δυσαρεστημένους καί ὑπερεκμεταλλευμένους ἀγρότες καί συνέβαλαν σημαντικά στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναθρασμοῦ, πού ἔμελλε νά ὀδηγήσει στόν ξεσηκωμό τοῦ 1821 (53).

3. Ὁ πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας

Πρὶν ἀπό τήν ἐπαναστατική περίοδο (1821-1828), ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀμόρφωτων ἀγροτῶν, ἀφοῦ ἡ διάδοσις τῶν ἑλλη-

νικῶν ἐθνικιστικῶν ιδεῶν στήν ὕπαιθρο ἦταν περιορισμένη, δέν εἶχε πολύ ξεκαθαρισμένους πολιτικούς σκοπούς. Τούς περισσότερους τούς ἐνδιέφερε λιγότερο ἢ πολιτική ἀνεξαρτησία καί περισσότερο ἢ ἐπιστροφή τοῦ «παλιοῦ καλοῦ καιροῦ», ὅταν ἡ ἰσχυρή ὀθωμανική κυβέρνηση μπορούσε νά τούς ἐξασφαλίζει τά πατροπαράδοτα δικαιώματά τους καί νά συγκρατεῖ τήν ἀρπακτικότητα τῶν γαιοκτημόνων καί τῶν ἀξιωματούχων (54). Ἀπ' αὐτήν ἀκριβῶς τή σκοπιά πρέπει νά ἐκτιμήσει κανεῖς τή συμβολή τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης καί τῆς διανοήσης στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καί τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος, πού ὀδήγησε στήν ἀνατροπή τοῦ Τούρκου τυράννου. Γιατί ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἀγρότες καί οἱ κατεστραμμένοι βιοτέχνες ἀποτελοῦσαν τήν ἐνεργειακή πηγή γιά τήν ἐπανάσταση, ἐκεῖνοι πού κατάφεραν νά διοχετεύσουν αὐτή τήν ἐνέργεια σέ ἐθνικιστική κατεύθυνση ἦταν μερικές μερίδες τῆς ἐμπορικῆς τάξης καί τῆς δυτικοσπουδασμένης διανοήσης (55). Ἐνα τμήμα τῶν Ἑλλήνων ἀστῶν τῆς διασπορᾶς βοήθησε ἰδιαίτερα τή λαϊκή ἐξέγερση, ὄχι μόνο προσφέροντας στό λαό τήν ἠγεσία καί τά ὑλικά μέσα ἀλλά καί διασπείροντας τίς ιδέες τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καί, γενικότερα, τήν ἐπιστήμη καί τήν κουλτούρα τῆς Δύσης σέ μιά κοινωνία πού ὡς τότε ἐξουσιαζόταν ἀπό τόν ἀντι-διαφωτιστικό καί ἀντι-δυτικό προσανατολισμό τῆς ἑλληνορθόδοξης Ἐκκλησίας (56). Μαζί μέ τούς διανοούμενους, τούς δάσκαλους καί ἄλλους ἐπαγγελματίες μορφωμένους στό ἐξωτερικό, ἡ ἀστική τάξη λειτούργησε σάν καταλύτης, ξεκινώντας τήν ὅλη ἐπαναστατική διαδικασία καί δίνοντάς της κατεύθυνση.

Ἡ Ἐκκλησία, οἱ Φαναριῶτες καί οἱ Ἕλληνες γαιοκτήμονες δέν εἶχαν ξεκαθαρισμένη στάση ἀπέναντι στήν ἐπανάσταση. Ἡ Ἐκκλησία, καί ἰδιαίτερα ὁ ἀνώτερος κλήρος, εἶδε στήν ἀρχή ἐχθρικά κάθε ιδέα ἀνατροπῆς τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, μέσα στήν ὁποία εἶχε ἀποκτήσει μιά τόσο προνομιούχα θέση. Τό Πατριαρχεῖο, πού ἀσκοῦσε πολιτική καί πνευματική ἐξουσία σ' ὅλους τούς ὀρθόδοξους ὑποτελεῖς τῆς αὐτοκρατορίας, Ἕλληνες καί μή, συνειδητοποίησε πολύ γρήγορα ὅτι ἡ ἐμφάνιση ἑνός νέου αὐτόνομου ἔθνους στά Βαλκάνια δέ θά κατακερμάτιζε μόνο τήν ὀθωμανική ἐξουσία ἀλλά καί τή δική

του. Ἐπιπλέον, ὁ ἑλληνικός ἐθνικισμός, ἐπηρεασμένος ἀπό τό δυτικό διαφωτισμό, ἀποτελοῦσε μιὰ πρόσθετη αἰτία ἀντίδρασης. Παράλληλα ἡ φαναριώτικη ἀριστοκρατία, μόλο πού ἀρχικά ἔδειξε νά συγκινεῖται ἀπό τίς δυτικές ιδέες (57), ἀντιτάχτηκε στό ἑλληνικό ἐθνικιστικό κίνημα. Ἡ προνομιούχα τῆς θέσης μέσα στήν ὀθωμανική διοίκηση, ὁ στενός τῆς σύνδεσμος μέ τήν Ἐκκλησία καθώς καί οἱ κοσμοπολιτικές τῆς ἀντιλήψεις ἐξηγοῦν τό διταγμό τῆς νά προσχωρήσει στήν ἐπανάσταση. Φυσικά οἱ Ἕλληνες γαιοκτήμονες, ἄσχετο ἂν συμμετεῖχαν ἢ ὄχι στό ἐμπόριο, ἦταν στήν ἀρχή ἀντίθετοι σέ κάθε ἰδέα ἐθνικιστικῆς ἐπανάστασης — γιατί φοβόνταν πώς οἱ ἐκμεταλλευμένοι ἀγρότες θ' ἀπαιτοῦσαν ἀναπόφευκτα ἀναδασμό τῆς γῆς. Μόνο ὅταν οἱ ὁμάδες αὐτές συνειδητοποίησαν πώς τό ἐπαναστατικό κίνημα ἦταν ἀναπόφευκτο, κάλυψαν μέ τό κύρος τους τούς ξεσηκωμένους καί συνέβαλαν ἔτσι στήν τελική του ἐπιτυχία (58).

Ἀναπόφευκτα ὅμως, ὅσο ἡ ὁρμή τῆς ἐπανάστασης μεγάλωνε, τά συγκρουόμενα συμφέροντα τῶν διάφορων ὁμάδων πού συμμετεῖχαν ὄγῃκαν στήν ἐπιφάνεια καί ὀδήγησαν στόν ἐσωτερικό ἀγώνα πού ἀπειλῆσε σοβαρά τήν τελική ἐπιτυχία τῆς ἐξέγερσης. Ὅσο γιά τά συμφέροντα τῶν ἀγροτῶν καί τῶν βιοτεχνῶν, παραμερίστηκαν καί καταπνίχτηκαν πολύ νωρίς (59). Οἱ ἐσωτερικοί ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων στίς τελευταῖες φάσεις τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ὅταν δέ βασιζόνταν σέ καθαρά τοπικές διαφορές καί συμμαχίες (60), ὀφείλονταν σέ μιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα σέ τμήματα τῶν ἀνώτερων τάξεων: ἀνάμεσα σέ κείνους πού ἤθελαν νά ἀνατρέψουν τούς Τούρκους ἀλλά καί μόνο γιά νά πάρουν τή θέση τους χωρίς ν' ἀλλάξει τίποτα στήν παραδοσιακή διάρθρωση τοῦ πολιτικοῦ ἐλέγχου, καί σέ κείνους πού ἤθελαν νά «δυτικοποιήσουν» τήν Ἑλλάδα, ἰδρύοντας ἕνα ἰσχυρό συγκεντρωτικό κράτος πού θά καταργοῦσε τόν τοπικό κατατεμαχισμό καί τήν πολιτικοστρατιωτική αὐτονομία τῶν ντόπιων προεστών. Γιά πολύ φανερούς λόγους ἡ «παραδοσιακή» πολιτική υἱοθετήθηκε ἀπό τή ντόπια τάξη τῶν τσιφλικάδων καί τῶν ἐμπόρων, ἐνῶ ἡ πολιτική τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» συγκινοῦσε τή διανόηση καί τήν ἀστική τάξη τῆς διασποράς — καί μάλιστα τήν τελευταία ἐπειδή, ἔχοντας τόν πλοῦτο τῆς στό ἐξωτερικό, δέ διακινδύνευε καί πάρα πολλά ἀκολουθώντας μιὰ τόσο «προοδευτική» στρατη-

γική. Στά τέλη τοῦ παρατεταμένου ἐμφύλιου πολέμου οἱ «δυτικόφιλοι» (61), παρόλο πού δέν ἀσκοῦσαν σημαντικό ἔλεγχο στούς ἐσωτερικούς πόρους, κατάφεραν νά ἐπιβάλουν τίς ἀπόψεις τους, τουλάχιστον ὅσο ἀφορᾷ τή μορφή πού θά ἔπαιρναν οἱ μελλοντικοί πολιτικοί θεσμοί τῆς Ἑλλάδος. Αὐτό ὀφείλεται καί στό γεγονός ὅτι μόνο αὐτοί εἶχαν τίς νομικές καί διοικητικές ἰκανότητες πού χρειάζονταν γιά νά λειτουργήσῃ τό νεοσύστατο κράτος καί, ἀκόμα σπουδαιότερο, στό ὅτι ἀπολάμβαναν μεγαλύτερη ὑποστήριξη ἀπό τίς δυτικές δυνάμεις (62). Αὐτό ἰδιαίτερα ἀποκτᾷ ζωτική σημασία, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ἐπαναστατική προσπάθεια, παρόλο τόν κίνδυνο πού διέτρεξε ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο, σώθηκε τελικά μόνο μέ τήν ἐνέργητική ἐπέμβαση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας καί Ρωσίας).

Συμπερασματικά, ὁ ἡγετικός ρόλος τῆς ἀστικῆς τάξης καί τῆς δυτικόφιλης διανόησης πρὶν καί κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας, καί ἡ μερική τους νίκη σέ βάρος τῆς πιό παραδοσιακῆς ὀλιγαρχίας, ἐξηγοῦν σέ μεγάλο βαθμό γιὰτί ἔγινε ἀπαρχῆς τόσο ἐπίμονη προσπάθεια νά ὀργανωθεῖ ἀστικο-φιλελεύθερα ἡ ἐθνική ζωή, παρόλη τήν ἀσθενική καπιταλιστική ἀνάπτυξη καί τήν ἀνυπαρξία μιᾶς αὐτόχ ονης ἀστικῆς τάξης δυτικοῦ τύπου (63).

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ἡ νίκη τῶν «δυτικόφιλων» ἦταν στήν πραγματικότητα πολύ σχετική. Ἄν καί κατάφεραν νά ἐπιβάλουν μιᾶ δυτική μορφή διακυβέρνησης, δέν μπόρεσαν στόν ἴδιο βαθμό νά τήν κάνουν νά λειτουργήσῃ ὅμοια μέ τά δυτικά της πρότυπα. Γιατί μόλο πού οἱ «παραδοσιακοί» δέχονταν πῶς τό συγκεντρωτικό κράτος, ἡ στρατιωτική ὀργάνωση καί ἡ σχετική ἀπώλεια τῆς τοπικῆς τους αὐτονομίας ἦταν ἀναπόφευκτα, δέ χρειάστηκαν πολύ καιρό γιά νά διεισδύσουν στόν κρατικό μηχανισμό καί νά κινήσουν ὀλόκληρο τό πολιτικό σύστημα γιά τήν ἐξασφάλιση καί τήν προώθηση τῶν δικῶν τους συμφερόντων (64). Ὅ,τι ἔχασαν λοιπόν σέ τοπική πολιτική καί στρατιωτική ἐπιρροή, τό ξανακέρδισαν — τουλάχιστον μερικοί ἀπ' αὐτούς — μέ τόν ἔλεγχο τοῦ πανίσχυρου κρατικοῦ μηχανισμοῦ.